

Дробот О.В.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МАРГІНАЛЬНОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ВИПУСКНИКІВ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У дослідженні в рамках авторської концепції професійної свідомості розроблено та представлено наукове обґрунтування психологічного змісту маргінальності професійної свідомості випускників закладів вищої освіти. Маргінальність професійної свідомості є формою професійної мобільності особистості, коли вона потрапляє у проміжне положення між двома соціальними статусами. Це загострює активність такого рівня професійної свідомості, як індивідуально-особистісна система значень – притаманні окремій особистості способи світосприймання та категоризації дійсності, що продукують суб'єктивне ставлення до професії. Маргінальність професійної свідомості проявляється як порушення її становлення (ускладненість активного пошуку і вибору професії) або як порушення динаміки професійної ідентичності (процесів виявлення ролей, правил, норм, відповідних до ідентичності, що виявляється через зворотний зв'язок з оточенням).

Смисловою основою маргіналізації свідомості професіонала є ілюзії та омани щодо професії. Значеннєве ядро поняття «професійна маргінальність» описується переважно з використанням негативної лексики: «неусвідомлення», «деструкція», «порушення», «невідповідність», «несформованість», «неприйняття», «нерозуміння», «заперечення», «низький рівень», «небажання».

Професійну маргінальність випускників закладів вищої освіти розглянуто в контексті проблеми професійної мобільності та визначено як стан переходу, що характеризує майбутнього фахівця, який завершує навчання у ЗВО, але не має бажання чи можливості пов'язати з обраною спеціальністю свій подальший професійний шлях.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив конкретизувати авторську модель професійної свідомості. Показано, що ситуаційний план (перцептивний рівень, поняття) професійної свідомості маргінала характеризує низька поінформованість щодо майбутньої професії. У площині сфери діяльності (цільовий план, комплекси) професійна свідомість студента-маргінала відповідає за низьку успішність навчання. Мотиваційний план (ядерний рівень, синкрети) свідомості представлено негативним емоційним ставленням до майбутньої професії.

Визначено, що формування професійної свідомості, установки на професію є одним із найважливіших засобів зниження рівня маргінальності професійної свідомості студентства.

***Ключові слова:** маргінальність професійної свідомості, професійна мобільність, професійна свідомість.*

Постановка проблеми. Професійна свідомість вважається центральною категорією психології вищої освіти, адже професійна підготовка фахівця в Україні є багаступеневим процесом, що закладає базу для поступового становлення їх професійної свідомості. Професійна свідомість особистості є результатом засвоєння нею професійного досвіду у готовій формі знаків і символів та продуктом тривалого особистісного та професійного розвитку, який виникає за умови досягнення суб'єктом достатньо високого рівня професійної майстерності.

Терміном «професійна свідомість» можна охопити всі прояви свідомості, пов'язані з професій-

ною діяльністю. Ці прояви визначені факторами, серед яких: місце професії в професійній структурі суспільства; ставлення особистості до професії, її представників, до себе як представника професії, усвідомлення значущості професії для соціуму; сформовані професійні ідеали, уявлення про еталон професіонала [2; 14].

Зміст професійної свідомості зумовлюють різноманітні соціальні, соціально-психологічні й особистісні чинники: особливості соціального середовища, в якому відбувається професійна діяльність, характер взаємодії та спілкування у професійній групі; роль еталонів професійних ситуацій та ставлення до різних професій; осо-

бливості професійної поведінки; перспективи самовираження, самореалізації та професійного зростання тощо.

Досліджуючи в рамках психосемантичного підходу до свідомості [11; 13] особливості професійної свідомості менеджерів, ми встановили, що «професійна свідомість особистості вже на її стадії формування виявляється пов'язаною з провідними мотивами діяльності суб'єкта, виявили, що близькість образу-Я до образу світу професії пов'язана з майбутньою спеціальністю студентів у межах професії» [3, с. 15-16].

Складність та суперечливість суспільно-економічної ситуації в Україні, пов'язана з російсько-українською війною, посилюється тим фактом, що багато випускників працюють не за здобутою спеціальністю, їхнє працевлаштування є спонтанним та ситуативно зумовленим. Це може бути свідченням посилення розриву між основними функціями вищої школи – функцією освітньою та функцією професійної підготовки. Орієнтація професійної підготовки не на потреби економіки, а на ажіотажний попит на певні спеціальності призводить до того, що найбільш активна та освічена частина молоді після закінчення навчального закладу стає безробітною або вимушена їхати у пошуках роботи за межі країни.

Усвідомлюючи необхідність формування професійної свідомості та ідентичності, спеціаліст самостійно вирішує, якою мірою він приймає певну форму діяльності, певний спосіб професійної взаємодії та себе як професіонала. У кризовому суспільстві, в якому відбуваються значні соціально-економічні та політичні зрушення, нова, неочікувана інформація нерідко ставить свідомість людини у смисловий тупик, вихід з якого можливий в алогічні судження, в ілюзії, галюцинації та інші форми викривлення свідомістю реальності. Тому формування професійної свідомості, установки на професію є одним із найважливіших засобів зниження маргінальності професійної свідомості студентства.

Відтак вибір теми цього дослідження зумовлений недостатньою теоретичною розробленістю та суспільною значущістю проблеми професійної маргіналізації студентів-випускників в контексті їх професійної свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У наукових працях О. Бутиліної, О. Волкової, Н. Волянюк, О. Єрмолаєвої, Л. Кемалової, О. Кочурової, В. Лапшиної, С. Ленькова, Г. Ложкіна, Ю. Парунової, Ю. Поваренкова, В. Пономаренко та ін. такий стан «проміжності» статусу майбут-

нього фахівця визначається як професійна маргінальність. Поряд з тим, у сучасних умовах підвищується деструктивна спрямованість процесів професійної маргіналізації, що визначає актуальність її дослідження, форм прояву та чинників.

Низка науковців, а саме: О. Бутиліна, О. Єрмолаєва, Е. Зеєр, В. Казміренко, Л. Пілецька та ін. пов'язують стан особистості з проблемою професійної мобільності, визначаючи маргінальність як проміжне положення людини між її професійними статусами. У зв'язку з цим поняття маргінальності професійної свідомості випускників закладів вищої освіти вимагає уточнення та докладного теоретичного аналізу.

Формулювання цілей статті. Мета дослідження – теоретично обґрунтувати психологічні особливості маргінальності професійної свідомості випускників закладів вищої освіти в контексті формування їх професійної свідомості. Об'єктом дослідження є маргінальність професійної свідомості випускників закладів вищої освіти як феномен свідомості. Предмет дослідження – психологічні чинники маргінальності професійної свідомості випускників закладів вищої освіти.

Завдання дослідження:

1) провести теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення маргінальності професійної свідомості та професійної свідомості у науковій літературі;

2) розробити й науково обґрунтувати теоретичну модель маргінальності професійної свідомості випускників закладів вищої освіти.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів: теоретичні: аналіз наукових джерел, порівняння, класифікація результатів дослідження, узагальнення та систематизація наукових даних для з'ясування поняттєво-термінологічного поля проблеми професійної свідомості та професійної маргінальності випускників закладів вищої освіти.

Виклад основного матеріалу. Методологічною та теоретичною основою дослідження вищезазначеної теми постають: наукові принципи системного підходу, що розроблені у працях Б. Ананьева, Б. Ломова, С. Максименка; методологічні позиції діяльнісного підходу С. Рубінштейна (принцип єдності свідомості і діяльності); концептуальні положення про розвиток особистості та її професійної свідомості в процесі професійної діяльності (В. Зінченко, О. Леонтьєв, В. Мясіщев); дослідницькі положення щодо відповідності особистісних якостей вимогам професії (А. Борисюк, Ю. Бохонкова, З. Ковальчук,

В. Панок, В. Рибалка та ін.); уявлення про професійне становлення особистості як суб'єкта діяльності: стадіальність професійного розвитку, переживання професійних криз Н. Завацька, Є. Клімов); уявлення про трикомпонентну структуру професійної свідомості (О. Леонт'єв); наукові підходи до становлення професійної ідентичності студентів (М. Богатирьова, О. Бутиліна, Н. Іванова, Є. Іванченко, О. Кочурова та інші).

У наукових працях аналізуються зазвичай окремі аспекти проблеми. Так, найпоширенішим у науковій літературі є підхід до дослідження маргінальності професійної свідомості у взаємозв'язку з професійною мобільністю та професійною ідентичністю особистості [4; 8; 12]. Згідно з позицією Г. Ложкіна та Н. Волянук, остання розглядається як інтегративної якості, що поєднує в собі сформовану внутрішню потребу особистості у змінах, розвинені когнітивні здібності й певні особистісні якості, а також знання та вміння, що визначають готовність до прийняття рішень при змінах у професійній діяльності [9].

Поряд із тим, згідно з підходом В. Казміренка, професійна мобільність особистості взаємопов'язана з процесом суб'єктного становлення особистості й має різні рівні виразності, що корелюють із такими характеристиками суб'єкта, як активність, самодетермінація, самовдосконалення, саморегуляція, саморозвиток. Професійну мобільність фахівця автор розуміє, як механізм адаптації, що дозволяє йому керувати ресурсами суб'єктності та професійною поведінкою [7].

Заслуговує на увагу думка Є. Іванченко про те, що професійна мобільність фахівця – це не лише його здатність змінювати свою професію, місце й рід діяльності, а й уміння приймати самостійні й нестандартні рішення, спрямовані на підвищення рівня свого професіоналізму, здатність швидко опанувати нове освітнє, професійне, соціальне й національне середовище [6].

Отже, маргінальність професійної свідомості є проявом або формою професійної мобільності особистості, коли вона потрапляє у проміжне положення між двома соціальними статусами. При цьому можуть актуалізуватися ті рівні професійної свідомості, які виступають формою індивідуально-особистісних систем значень. В.Ф. Петренко визначає останні як притаманні окремій особистості способи світосприймання та категоризації дійсності, що продукують не лише об'єктивні знання, переконання, але й артефакти свідомості, ілюзії [13].

Частковим випадком таких артефактів професійної свідомості ми розцінюємо ілюзії та омани щодо професії – смислову основу маргіналізації особистості професіонала. Сміслові установки виводять «особистісні смисли» за межі свідомості та являють собою форму фіксації смислового досвіду безпосередньо у діяльності. Сміслові установки можуть мати на діяльність стабілізуючий, перешкоджаючий, відхиляючий або дезорганізуючий вплив.

Свою чергою, О. Єрмолаєва визначає професійну маргінальність як професійно небезпечний соціально-психологічний феномен, що є поведінковим концептуальним антагоністом професійної ідентичності [4; 5]. Професія для маргінала – лише засіб досягнення інших, позапрофесійних цілей, а не спосіб гармонійного існування людини в діяльності. Відомо, що факт сприйняття та інтерпретації суб'єктом інформації зумовлюються власною імпліцитною картиною бачення світу, особливостями самосприйняття та належністю до певної соціальної групи. Так, було виявлено, що девіантні форми поведінки підлітків зумовлюються відсутністю в них чітких уявлень щодо ціннісних орієнтацій, низькою оцінкою ними моральних цінностей. Цей висновок цілком правомірно може бути екстрапольований на носіїв викривленої картини (образу) професії з маргіналізованою професійною свідомістю.

За нашим передбаченням, девіації у смисловій сфері можуть торкатися найрізноманітніших аспектів професійної свідомості: аксіологічних, мотиваційних її складових, смисложиттєвих орієнтацій, образу професії та образу професіонала, процесу поступового ускладнення суб'єктивної семантики та все диференціації поняттєвої структури та багатьох інших.

Особливістю професійної маргінальності є те, що вона діє не тільки на периферії професійної сфери, а й всередині її. Особливий інтерес для соціальної психології мають випадки, коли «маргінальність (стосовно необхідної суті та нормативів професії) стає соціально терпимим явищем або навіть соціально-прийнятною нормою» [5, с. 71]. О. Єрмолаєва відмічає, що у професійному просторі зрушення рівноваги між професіоналами та маргіналами у бік маргінальності знижує поріг соціальної прийнятності якості професійної праці, що у сфері соціально значущих професій може означати певну небезпеку фахівців для суспільства [5].

Важливо, що О. Єрмолаєва пропонує розрізняти два типи – носіїв функціональної та ментальної маргінальності. Так, функціональна мар-

гінальність виявляється переважно в такому стилі професійної поведінки, який можна схарактеризувати як імітацію професійної діяльності, або саботаж. Серед ментальних маргіналів за ціннісно-мотиваційною орієнтацією О. Єрмолаєва виділяє: 1) ментально-внутрішніх маргіналів, які люблять не свою справу, а себе у цій справі; 2) ментально-зовнішніх маргіналів, які не прийняли професію, не зробили її для себе цінністю та готові залишити професію за першої нагоди [4].

Ми погоджуємося з думкою О. Єрмолаєвої про те, що до рис маргінальної особистості в перехідному суспільстві можна віднести: невизначеність, невпевненість, песимізм, агресивність, невротичність, тривожні стани, страх, почуття невпевненості у завтрашньому дні, почуття незадоволеності, фрустрації, пригніченість [5].

В цій характеристиці дістала свій подальший розвиток емпірично підтверджений висновок О. Бутиліної про можливість подолання професійної маргінальності студентської молоді [1]. Дослідниця доводить, що процес соціальної роботи над професійною ідентичністю студентів проходить низку етапів, що послідовно зумовлюють один одного: 1) маргіналізація; 2) професіоналізація; 3) формування та розширення середнього класу суспільства. Своєю чергою, механізми проходження даних етапів є: додаткова освіта; можливості працевлаштування; взаємодія різних інститутів (система освіти, ринок праці, конкретні суб'єкти) та ін.

Аналізуючи феномен маргіналізації професійної свідомості у студентському середовищі, необхідно враховувати той факт, що дана група молоді ще не є професіоналами в повному сенсі цього слова, а рухається шляхом набуття знань, фахових навичок та наближення до соціально-професійного статусу. Звідси, важливо з'ясувати ставлення молоді людини одночасно до двох взаємопов'язаних сфер: освітньої та професійної. Виходячи з цього, маргінальність професійної свідомості студентства може розглядатися як стан відчуженості від майбутньої професії, який знаходить, зокрема, своє вираження у ставленні до навчання і рівні академічної успішності та в тенденціях до зміни профілю професійної підготовки.

З огляду на теоретичне бачення проблеми ми отримали можливість конкретизувати укладену у попередніх працях модель професійної свідомості [2] на емпіричній основі дослідження О. Бутиліної, яка окреслює кілька груп показників та проявів професійної маргінальності студентства (рис. 1).

Ситуаційний план (перцептивний рівень, поняття) свідомості характеризує низька поінформованість щодо майбутньої професії (низький рівень обізнаності щодо змісту майбутньої професійної діяльності до вступу у ЗВО, відсутність фактів спілкування з представниками професії, випадковий вибір ЗВО, відсутність досвіду практичної діяльності за фахом).

У площині сфери діяльності (цільовий план, комплекси) професійна свідомість студента-маргі-

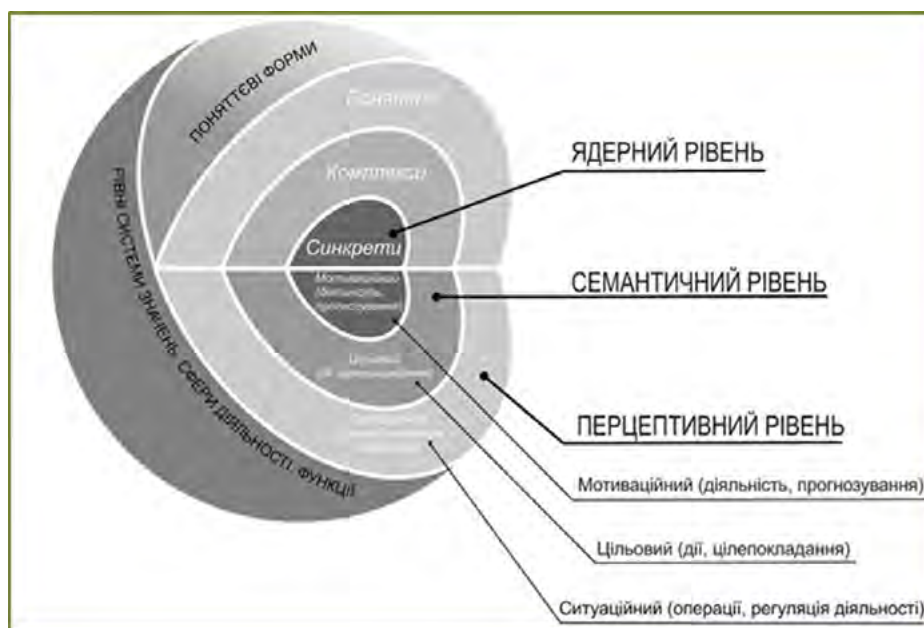

Рис. 1. Модель професійної свідомості особистості (стан професійної свідомості студента-маргінала)

нала відповідає за такі фактори навчання: низький рівень успішності навчання, недисциплінованість, зокрема, пропуски занять та невиконання завдань з дисциплін, незацікавленість у придбанні нових знань і практичних навичок, невикористання новітніх джерел отримання фахової інформації, небажання поглиблено вивчати певні науки, займатися науковою роботою, освіта заради диплома.

Мотиваційний план (ядерний рівень, синкрети) свідомості представлено негативним емоційним ставленням до майбутньої професії (песимістичним відчуттям власного професійного майбутнього, усвідомленням низького статусу майбутньої професії та її неконкурентоспроможності на ринку праці, відчуттям розчарування в майбутній професії під час навчання, небажанням відчувати будь-які незручності, пов'язані з професійною діяльністю), а також орієнтацією на іншу професію – небажанням працювати за професією після закінчення ЗВО, наміром відмовитися від професії, готовністю змінити напрям підготовки, усвідомленням складності працевлаштування після закінчення ЗВО за професією, орієнтацією на оплату праці.

Отже, маргінальний стан свідомості студента в професійній сфері на етапі перебування у вищому навчальному закладі виявляється в негативних оцінних судженнях стосовно навчання та майбутньої професії, незацікавленості, пасивності та низькій академічній успішності, у реальній професійній діяльності поведінка може стати джерелом відкритих конфліктів та явного відчуження від професійної спільноти.

Подолання професійної маргінальності на рівні досвіду у професійній свідомості студента можливе за таких умов: глибоке опанування професійними знаннями, опанування програм професійних дій, формування професійних мотивів й цінностей, впорядкування сензитивно-емоційного досвіду. Важливу роль у цьому відіграє професійна рефлексія – самооцінка, саморегуляція, самоконтроль, досвід самореалізації, самовдосконалення, опанування емоційно-чуттєвими компонентами.

Зазначені компоненти професійної свідомості забезпечують продукування таких елементів образу світу професії, як образ процесу праці, образ суб'єктів професійної діяльності та образ професійного Я, гармонійний стан яких є дієвим засобом профілактики маргінальності професійної свідомості студентства.

Висновки. Проаналізований матеріал надав змогу узагальнити ключові позиції щодо теоретичних засад дослідження маргінальності профе-

сійної свідомості студентів-випускників. Визначено, що саме професійна ідентичність є одним із провідних критеріїв становлення професіонала та водночас – зниження ризиків формування професійної маргінальності. З'ясовано, що маргінальність професійної свідомості є різновидом стану професійної свідомості, що й підкреслює значущість соціального контексту її становлення. Професійна свідомість поєднує у собі професійну компетентність особистості (засвоєні знання, вміння та навички), усвідомлення свого місця у професійній спільноті, тобто належність до групи фахівців, які виконують діяльність, спираючись на певні смисли, цілі, цінності, норми цієї діяльності, а також розуміння ролі та значущості своєї професії для розвитку суспільства взагалі.

Маргінальність професійної свідомості проявляється як порушення становлення професійної свідомості (ускладненість активного пошуку і вибору) або як порушення динаміки ідентичності (порушення процесів виявлення ролей, правил, норм, відповідних до ідентичності, що виявляється через зворотний зв'язок з оточенням).

Маргінальність професійної свідомості випускників закладів вищої освіти розглядається в контексті проблеми професійної мобільності та визначається як стан переходу, що характеризує майбутнього фахівця, який завершує навчання у ЗВО, але не має бажання чи можливості пов'язати з обраною спеціальністю свій подальший професійний шлях. Професійна маргінальність – це особистісна позиція непричетності та психологічної неналежності до суспільно-значущої для цієї професії моралі, до професійних норм, або внутрішнє прийняття професійних норм іншого професійного середовища.

Отже, можна констатувати, що сучасне студентство, що набуває знань у вищих навчальних закладах, недостатньо використовує їх в реальній практичній діяльності. Молодь маргіналізується, оскільки виходить на ринок праці неозброєною, з незначним набором ресурсів, які вона може використовувати у процесі адаптації до нового для неї професійного середовища.

Перспективою подальшого вивчення теми є з'ясування ролі психолого-педагогічних умов формування змістових компонентів професійної свідомості студентів випускних курсів, а також емпіричне дослідження психологічних чинників маргінальності професійної свідомості випускників закладів вищої освіти в аспектах: професійної ідентичності, маргінальності, попиту на професію та стилів професійної ідентичності.

Список літератури:

1. Бутиліна О. В. Професійна маргінальність студентів. *Вісник Львівського університету. Серія: соціологічна*. 2012. Вип.6. 81–87.
2. Дробот О.В. *Психосемантика управлінської свідомості керівника : монографія*. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова; Донецьк: Східний видавничий дім. 2014. С. 372.
3. Дробот О. В. *Психосемантичний аналіз професійної свідомості майбутніх менеджерів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук*. Одеса. 2009. С. 16.
4. Єрмолаєва О. П. Професійна ідентичність і маргіналізм: концепція і реальність. *Психологічний журнал*. Т. 22, № 4. 2001. С. 51–59.
5. Єрмолаєва О. П. Психологія професійного маргінала у соціально значимих видах праці. *Психологічних журнал*. Т. 22, № 5. 2001. С. 69–78.
6. Іванченко Є. А. (2004). *Професійна мобільність майбутніх фахівців: Навчально-методичний посібник*. Одеса. 2004. С. 120.
7. Казміренко В. П. Соціально-психологічна регуляція діяльності організацій *Психологія і суспільство*. № 2. 2004. С. 5–29.
8. Кузьміна І.П. Професійна ідентичність майбутніх фахівців. *Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка*. Випуск 1. 2012. С. 102–106.
9. Ложкин Г. В., Воляннюк, Н. Ю. Маргіналізм у контексті професійної кар'єри суб'єкта. *Матеріали Другого Міжнар. наук. форуму «Коломінські читання»*, 19 лют. 2008. Київ: Персонал. С. 46–53.
10. Ложкин Г. В., Воляннюк, Н. Ю. Професійна ідентичність в контексті маргінальної поведінки суб'єкта. *Соціальна психологія*. № 3 (29). 2008. С. 123–130.
11. Лозова О.М. (2011) *Методологія психосемантичних досліджень етносу: монографія*. Київ: Слово 2011. С. 176.
12. Пілецька Л.С. Професійна мобільність особистості: психологічний аспект аналізу. *Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. № 3 (32). Луганськ : Вид-во СЧУ ім. В. Даля. 2013. С. 197–202.
13. Петренко В. Ф. *Основи психосемантики*. 2-е вид. доп. Санкт-Петербург: Питер. 2005. С. 480.
14. Шевченко Н. Ф. Становлення професійної свідомості. *Психологія і суспільство*. № 4. 2009. С. 167–180.

Drobot O.V. THEORETICAL BASIS OF THE STUDY OF MARGINALITY OF PROFESSIONAL CONSCIOUSNESS OF GRADUATES OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Within the author's concept of professional consciousness, the study develops and presents a scientific justification of psychological essence of marginality of professional consciousness of graduates of higher education institutions. The marginality of professional consciousness is a form of professional mobility of an individual when he/she gets into an intermediate position between two social statuses. This intensifies the activity of professional consciousness of such level as an individual-personal system of values – the ways of perceiving and categorizing the reality inherent in a particular individual producing a subjective attitude to a profession. The marginality of professional consciousness manifests itself as violation of its formation (complication of active search and choice of profession) or as violation of the dynamics of professional identity (the processes of identifying roles, rules, standards matching the identity manifesting itself through a feedback from the environment).

The semantic basis of the marginalization of professional consciousness is illusions and delusions about the profession. The core meaning of the concept of "professional marginality" is described mainly using negative vocabulary: "unconsciousness", "destruction", "violation", "inconsistency", "immaturity", "rejection", "misunderstanding", "denial", "low level", "reluctance".

Professional marginality of graduates of higher education institutions is considered in the context of the problem of professional mobility and defined as a state of transition characterizing a future specialist who completes his/her studies at a higher education institution, however does not have the desire or opportunity to commit his further professional way to chosen specialty.

The theoretical analysis of the problem made it possible to specify the author's model of professional consciousness. It shows that the situational plan (perceptual level, concept) of a marginal's professional consciousness is characterized by low awareness of the future profession. In terms of activity (target plan, complexes), professional consciousness of a marginal student is responsible for low academic performance. The motivational plan (core level, syncretes) of consciousness is presented by negative emotional attitude to a future profession.

It is determined that the formation of professional consciousness, attitude to a profession is one of the most important ways of reducing the level of marginality of professional consciousness of students.

Key words: *marginality of professional consciousness, professional mobility, professional consciousness.*